

Поділля в шляхетській ідеології Речі Посполитої в другій половині XVII ст.

Термін “передмур’я” належить до тих понять, що зіграли істотну роль у розвитку польської політичної свідомості. В XVI-XVII ст. він відповідав конкретній історичній ситуації, пов’язаної із геополітичним становищем Речі Посполитої. Хоч в наступних століттях перейшов в категорію міфів, проте не втратив свого світоглядного значення, особливо в часи, коли поляками були позбавлені своєї державності (1795-1918).

Починаючи із XV ст., велика кількість праць називає Польщу “муром, оплотом, валом, вежею чи фортецею” християнства. Спочатку довгий час вживалась латинська транскрипція, і лише в перекладі Старого Заповіту Якуба Вуйка (1599) з’являється термін “передмур’я”. Той термін мав значення у Святому Письмі муру оборонного – твердині іудейського народу, у якому автори Біблії вбачали Єрусалим.

У словнику Григорія Кнапського (1621) термін “передмур’я” носить матеріальний характер: як “мурек малий перед більшим”. Дещо пізніше (1649) Самюель Твардовський вживає термін як назву полько-турецького порубіжжя. В його поемі про Владислава IV Вазу читаємо, що молодий королевич, вирушаючи в 1621 р. проти Високої Порти, остерігається: чи має шукати противника на власній землі, чи:

Stanać obozem z tej od nas strony

I ten przedmur jakoby zalec od Korony.¹

Поступово те слово набираю ширшого, метафоричного змісту. Вацлав Потоцький в “Трансакції війни хотинської” (1672) напише:

“Skoro się do Polski bisurmanin wrzepi I zniesie to predmurze, bez wzelakicj chyby Będzie ich (chrześcijan) suchą ręką zbierał jako grzyby.²

В другій половині XVII ст. Веспазіан Коховський замінить латинське “антимурале” на “антемурал”, але включить у це поняття усю Річ Посполиту. Ще в наступному столітті слово “передмур’я” окреслює лише найважливішу

порубіжну твердиню – Кам’янець-Подільський, названою “брамою християн” (С.Шеміот). В 1746 р. сейм називає місто “антимурале Польщі нашої”. А в тримовному словнику Авраама Тротуа (1764) записано, що Кам’янець – “то брама до Польщі” та “передмур’я християнства”.³

Аж до кінця XVIII ст. стосовно шляхетської Речі Посполитої у європейських країнах вживається латинська “antemurale christianitatis”, що поступово витісняється терміном “передмур’я” в часи Варшавського князівства. Польські історики XIX ст. вважали Польщу оплотом християнства не тільки перед мусульманським світом, а й “схизматиками” (Русь) чи поганями (Литва).

На початку XX ст. з’являються історичні праці Н.Цешинського “Польща – передмур’я християнства” (1916) і К.Конарського “Польща як передмур’я Європи перед Сходом” (1918), які змальовують боротьбу польського уряду із Кримом і Туреччиною. Із сучасних істориків дану проблематику досліджував в основному, Тазбір у монографіях “Річ Посполита і світ” (1971) та «Польща передмур’ям Європи» (2004), що простежив еволюцію терміну та місце концепції “антемурале-передмур’я” у сарматській ідеології польської шляхти.⁴

Вперше образ Польщі як своєрідного бастиону християнства проти північно-східних поганів чи схизматиків відображається у документі, що завірив згоду пани Іоана XII на коронацію Локетка, а також у кореспонденції Авіньйону із останніми Пястами (Локетком і Казимиром Великим). В 1343 р. Клемент VI писав, що польський король мусить боротися із такими супротивниками як татари, литвини і русини. Казимир Великий домагається в 1352 р. згоди свого панства на збір податків на користь Риму, мотивуючи їх розташуванням Польщі на кордонах християнства.⁵ Цікаво, що у листуванні Локетка із паною зазначається велика роль Галицько-Волинського князівства у зупиненні монголо-татарських орд на їх шляху вглиб Європи.

У XIV ст. оборонцем християнської віри як стражника Європи було проголошено Візантію. Кіпріотський цар Петро намагався організувати

першу антитурецьку лігу, із цією метою в 1364 р. відвідав Прагу і Краків, проте безрезультативно.

У цей час Польща ще не виступає як “антемурале”. Навпаки, після Грюнвальдської битви, де поляки об’єдналися із литовцями, русинами, московитами і, навіть, татарами, завдали остаточної поразки Тевтонському ордену. Хрестоносці писали у всі європейські столиці, що Владислав Ягайло у їх особі хоче згубити усе християнство. Тому, польські юристи, виступаючи на соборі в Констанції (1415), і хроніст Ян Длугош у своїй праці, присвятили багато часу на полеміку із католицькими ієрархами, доказуючи неправомірність посягань хрестоносців на балтійські землі.⁶

У XVст. на роль оборонця Європи почала претендувати Угорщина. Оскільки саме вона чинила збройний супротив турецькій експансії на Балканському півострові, то у європейських країнах формувалося переконання, що Угорщина і є головним бастионом християн у війні із невірними. Сприяли тому італійські гуманісти і папська дипломатія, що поєднували надії видворення турків із Європи з особою короля Владислава Ягеллончика, що мав зайняти угорський трон у 1440 р. До нього, перед битвою під Варною, звертався італійський гуманіст Франческо Філельдо: “Тебе світ називає Зіркою королів. Ти є передмур’ям християнської віри. Ти, здобувши Сірію і Єгипет, відкриєш навстіж цілому світу християнському Святу Землю”.⁷

Владислав Ягеллончик – перший польський король, якому приписувався титул рицаря в обороні “антимурале”. Після його смерті у жорстокій битві під Варною (1440), залишилась Угорщина “щитом всякого християнства в Європі” (Мартин Бельський, 1569). Це твердження підтримували німецькі реформатори і гуманісти, які називали в XVI ст. той край “оборонним валом” своєї вітчизни.⁸

За “антимурал” християнства вважалася й Австрія, столиця якої двічі (1529, 1683) зазнала турецької облоги, а також і Венеція, що протистояла Порті на морі.⁹

Важливе місце в розумінні того терміну займали придунайські держави Молдавія і Валахія. Контролювання цих теренів Стамбулом не перешкоджало їх керівникам стверджувати, що якби не вони, турки вже б давно опанували Угорщиною чи Польщею. В листі воєводи Стефана Великого, направленою в травні 1477 р. до сенату Венеції зазначається, що цілковито очевидно становище “оборонної вежі” Молдавського князівства обох тих королівств. Трохи пізніше (1542), його наступник на господарським троні Петро Рареш, писав до Сигизмунда I, що його земля є ключем до Угорщини і Польщі, і в цілому “унтом усіх християнських земель”.¹⁰

Починаючи з битви під Мохачем (1444), польська дипломатія поступово починає формувати у Європі образ своєї держави як її захисниці. Цьому сприяли і геройська загибель Владислава Ягайла на полі битви з турками, і боротьба Казимира Ягеллончика з татарами, що в цілому переважали докази пропаганди хрестоносців. В 1460 р. польський посол до Риму Томаш Стрежевський підкреслював заслуги свого короля, що встановив на кордонах держави мур оборони “проти невірних”.¹¹ Через кілька років про це ж заявляв інший дипломат, Ян Лютек, а в 1456 р. – і сам Казимир Ягеллончик в листі до Калікста III.¹²

Завдяки цій дипломатичній діяльності папський посол Н.Ландо, який прибув до Кракова у 1462 р. з метою втягнути Польщу у війну з турками, у своїй промові називав Польщу муrom і передмур’ям усього християнства. Тому вважаємо, що мав цілковиту рацію історик Маріан Біскуп, який підкреслив, що ніхто інший, як сама польська дипломатія “вплинула на утвердження в курії і західній Європі переконання про роль Польщі як передмур’я християнства”.¹³

Посли, розуміючи небезпеку швидкого наближення турецької потуги до кордонів її вітчизни, проголошували погляди, що це становило загрозу для цілої Європи. Нагадування поляками про їх роль стража на південно-східних рубежах континенту було найкращим способом пошуків союзників, або, принаймні, нагадуванням про надіслання військової допомоги. Саме ці

доводи приводив і Сігізмунд I у листуванні з Римом, обґрунтовуючи потребу коштів у боротьбі з турками. Одночасно випоминав, що захищаючи хрестоносців, Ватікан шкодить польському антемурале, а тим самим, усій християнській Європі.

“О, королівство сарматське, передмур’я християнське, його оборона від ворогів” – писав в 1521 р. Людвик Деціуш, вболіваючи, що коли Польща затримує “атаки неприятелів”, не бракує таких, що “через інтриги” ведуть її до згуби.¹⁴

Поляки вважали недостатньою оцінку Західної Європи їх змагань за віру із “схизматичною Московією”.

Za nami jak za murem drudzy pokoj

A widy im to niewdziecrno, o maja naszym zlem radzą –

писав публіцист Марцин Бельський, не забуваючи і при тій okazji приписати Польщі роль передмур’я.¹⁵ Подібно як Венеція, Австрія чи Угорщина почували себе ошуканими дружніми стосунками Французького двору із Високою Портою, так і Краківський уряд був обурений міжнародному сприянню Москві Габсбургами. Тому поляки при любій нагоді не забували підкреслити, що вони воюють на сході в інтересах всього світу християнського.

Повідомляючи в січні 1515 р. Леона X про перемогу під Оршею (1514), Сигизмунд I нагадував, що Польща сама веде війни не лише супроти турків і татар, але служить “і щитом проти Дону”, проти московського князівства, цього Сарматсько-азіатського тирана. Польський король підкреслював, що не чинить того тільки у власних інтересах, а для добра усього християнського світу.¹⁶

Проте, саме польський посол Еразм Цьолек в Австрії намагався переконати Цезаря Максиміліана в 1518 р. Коли Леон X виступив в цьому ж році із черговим, конкретним проектом антитурецької коаліції, Сигизмунд I признався, що вже давно виносить плани подібної кампанії на зразок Грюнвальдської. Публіцист Станіслав Оржеховський у поминальній промові

на честь Сігізмунда I підкреслював, що померлий король проводив з метою оборони “релігії християнської війни проти татар, турків і Москви”. Він один змагався “з цілою Азією не для слави свого королівства, а для його безпеки, не для власної забаганки, а тільки для оборони віри християнської”.¹⁷

Сигизмунд Август, пропонуючи англійській королеві Єлизаветі I антимосковський союз, зважав на спільні інтереси християнських правителів, а Івана Грозного змальовував як “варварського ворога усіх народів”, “неприятеля всякої свободи”.¹⁸ Подібними словами зображував війни із Москвою польський дипломат Криштоф Варчевіцький, називаючи її царя тираном, а перемоги Баторія тріумфом цивілізації свободи над деспотизмом та варварством.¹⁹

Дослідник Андре Ангіал звернув увагу, що постійні конфлікти перед напором ісламу зумовили появу ряду порубіжних твердинь, що розтягнулися в XVI-XVII ст. від Адріатики до Волги. Їх мешканці у безперервних битвах із турками і татарами, творили культуру бароко, в якій можна знайти багато пережитків середньовічної рицарської культури. В краях цього “ланцюга передмур’я” жив ще “дух виправ хрестоносців і реконкісти” в часи, коли для більшості народів західної і північної Європи була вона лише частиною літературного романтизму. Багато із строф Вацлава Потоцького, Самюела Твардовського чи Мацея Казимира Сарбєвського перегукнуться із поемами південно-слов’янських “країн, що оспівували звитяги з турками”. І в усіх них зустрічаються переконання, що саме їх – маляр (поляків чи хорватів) Бог обрав із місією не пустити турків вглиб континенту.²⁰

У XVII ст. образ Польщі – фортеці християнства отримав подальший розвиток. В 30-х роках професор Краківської Академії Ян Цинерський у брошурі “Pallas armata” називав Річ Посполиту “твердиною правдивої віри, найміцнішою оборонницею, найвідданішою пропагаторкою, передмур’ям християнських народів”. Політичний діяч Якуб Собеський в книжці присвяченій битві під Хотином, ставить вимогу перед європейськими державами визнати Річ Посполиту як “королівство, що стоїть на стражі світу

християнського, як панцир від поган”. Так само і його син, пізніше – Ян III, в написаній під час навчання промові, у якій простежував еволюцію турецької могутності, називав Польщу “передмур’ям християнства”.²¹

Слід зауважити, що іменем “антимурале-передмур’я” окреслювалося або ціла Річ Посполита, або сама Польща і жодного разу – окремо Велике князівство Литовське. Причинами цього напевне, були молодість католицизму на Литві, а також, що не брала вона безпосередньої участі в змаганнях з Туреччиною. Термін перейшов не тільки на державу, а й на виразника її інтересів – польсько-литовську шляхту. Так, на сеймі 1632 р. посла виступили із петицією, аби заборонити законом набування земських маєтків, оскільки через це “рицарський стан зубожіє, а це ослаблює стан передмур’я християнського”.

Про шляхту, як антемурале писав і Веспасіан Коховський:

Tyś jest szyk wojska, szyk nieustraszony

Tyś antemural Polski niezwalczoney,

O wieżo można I w tej naszej stronie

Nowy Syjonie.²²

Вважаємо, що пропаганда Польщі “як антемурале” мала місце в колах польської еліти (адміністрація, дипломатична служба”, і не мала широкого поширення серед шляхетського загалу, який не бажав провокувати конфлікт із південним сусідом і ніс на собі усі тяготи військового життя. Про це свідчить ряд публікацій. Зокрема, протестанський полеміст Станіслав Сарніцький в 1575 р. писав, що було б абсурдом зривати довготривалий мир із Туреччиною, який так намагається підтримати Франція. Анонімний автор “Peliberacyjej o spolku I związku Korony Polskiej z panu chreścijańskimi prezeciwko Turkom” (1595)²³ виступав проти вступу Польщі до антитурецької ліги, що може призвести до війни з Портою, а султан “нам ніде образи чи кривди злодної не чинив”.

Збільшення протурецьких настроїв зумовила активна зовнішня політика Габсбургів, що проводила відкриту експансію в центральнопівденних регіонах Європи привели до зростання.

Битва під Хотином 1621 р. привела до зростання популярності Польщі у Європі, до появи ряду легенд, одну з яких приводить Лукаш Ополінський (1648), переказуючи, що після неї Рим надав Польщі офіційний титул “передмур’я християнського”. Жодних джерел для підтвердження цих даних не має, проте Ватикан справді підтримав Польщу на міжнародній арені, і, навіть, запровадив на день 10 листопада спеціальне свято в пам’ять про Хотинську битву. Через півстоліття Інокентій XI, після укладення Журавненської угоди, писав в 1678 р. До польського сенату, аби не допустив до її ратифікації, оскільки “Польське Королівство завжди було найпотужнішим передмур’ям християнства”.²⁴

Дослідник Я.Тазбір підкреслює, що лише у XVII тема “антимурале” із елітарних текстів переходить до масових джерел, хоча й створених в основному у шляхетському середовищі.²⁵ Торкалися її у своїх творах поети і політичні публіцисти, автори описів життя святих, мемуаристи, сеймові оратори, дипломати при різних європейських дворах. Одні називали Річ Посполиту “панцирем від поган”, “муром правдивої віри” (С.Гроховський), “стражем християнського світу” (Я.Бялоблоцький), “передмур’ям християнства” (В.Коховський).

Принагідно слід зауважити, що політичні діячі, публіцисти та поети другої половини XVII ст.. не засуджували польсько-татарсько-турецьких союзів, укладених для боротьби із не приятелями, будь то повстала козацька Україна, союзницькі їй Московія чи Швеція. Для перемоги над схизматиками чи протестантами допускалися усі можливі засоби, в тому числі і коаліції з мусульманами. У війні із Швецією на перший план виходить гасло боротьби із ворогами “Святої Трійці”. Як наслідок – у 1658 р. Польська корона видає едикт про банацію аріан, а у 1668 р. Проголошує католицизм офіційною панівною релігією.

Протягом усієї другої половини XVII ст.. Польща проголошувала себе “християнським передмур’ям” від північної протестантської Швеції, від православної Московії або ж мусульманської Туреччини: в залежності від своїх геополітичних планів. Змінювалися фронти, союзники, а визнана фразеологія “оборонців віри” маскувала політичний та економічний підтекст. Якщо звернути увагу на сеймові постанови чи депутатські інструкції, то бачимо, що насамперед шляхта дбала про свої власні інтереси, а лише тоді – загальнодержавні, а на кінець – загально християнські.²⁶

-
- ¹ Tazbir J. Od antemurale do peredmuria: drieje terminu // Odrodzenie i Refomacja w Polgce. T.XXIX, 1984, s.167.
- ² Bobrzyński M. Dzieje Polski w Zarysie. Warszawa, 1974, s.446.
- ³ Urwanowicz J. Turcja – Polska – przedmurze chrześcijaństwa // Mówia Wieki, 1984, №6, s.12-13.
- ⁴ Cieszyński N. Polska przedmurzem chrześcijaństwa, Poznań, 1916; Konarski K. Polska jako przedmurze Europy wobec Wschodu, Warszawa, 1918; Tazbir J. Rzeczpospolita i Świat, Shedia z dziejów kultury XVII wieku, Wrocław, 1971; Tazbir J. Polska przedmurze Europy, Warszawa, 2004.
- ⁵ Biskup M. Historia dyplomacji polskiej. T.1. Warszawa, 1980, s.474-475.
- ⁶ Potkowski E. Książka rękopiśmienna u kulturze polski średniowiecznej. Warszawa, 1984, s.60.
- ⁷ Tazbir J. Węgry jako symbol i przestroga w literaturze staropolskiej // Odrodzenie, Refomacja w Polsce, T.XXXVI, 1992, s.157.
- ⁸ Wierzbicki A. Wschód-Zachód w koncepcjach dziejów polski. Warszawa, 1984, s.31-32.
- ⁹ Opt.sit. s.34.
- ¹⁰ Tazbir J. Węgry jako symbol i przestroga w literaturze staropolskiej // Odrodzenie, Refomacja w Polsce, T.XXXVI, 1992, s.159-160.
- ¹¹ Biskup M. Historia dyplomacji polskiej. T.1. Warszawa, 1980, s.478-480.
- ¹² Opt.sit.
- ¹³ Opt.sit.
- ¹⁴ Peszczyńska M. Wyobrażenie przedmurza w piśmiennictwie schyłku polskiego Oświecenia // Przegląd Historyczny. T.XCLL, 2001, zesz.3, s.289-291.
- ¹⁵ Opt.sit.
- ¹⁶ Biskup M. Historia dyplomacji polskiej. T.1. Warszawa, 1980, s.482.
- ¹⁷ Opt.sit. s.483.
- ¹⁸ Opt.sit. s.484-485.
- ¹⁹ Tazbir J. Rzeczpospolita; świat. S.207.
- ²⁰ Angyal E. Świat słowiańskiego baroku. Warszawa, 1972, s.108-110.
- ²¹ Mienicki R. Poglądy polityczne w dziejach piśmiennictwa polskim XVII w. // Przegląd Historyczny. T.XVI, 1913, s.121-125.
- ²² Opt.sit.
- ²³ Peszczyńska M. Wyobrażenie przedmurza... s.293-295.
- ²⁴ Biskup M. Historia dyplomacji polskiej. T.1. Warszawa, 1980, s.490.
- ²⁵ Tazbir J. Polska przedmurze Europy, Warszawa, 2004. – s.69.
- ²⁶ Bogucka M. Szlachta polska wobec wschodu turecko-tatarskiego: między fascynacją a przerażeniem (XVI-XVIII wiek) // Sobótka, 1982, №3-4, s.189-190. Konopczyński W. Dzieje Polski nowożytnej. T.II. Warszawa, 1986, s.73.